

Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları (Fatwa Collections As a Source of Ottoman Legal History)

Seda Örsten*

Fatwa is an important legal institution which has been existed in Turkish history of law with adopting the Islamic religion. Since the primary terms of Islam, it has been effective on the social life and the law system. Fatwas issued by important muftis have been collected for ages and these collections can be regarded as manuals of applied legal system. In Ottoman legal system qadis use fatwa collections as a source of information.

Key Words: Fatwa, fatwa collections, mufti, Ottoman law.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde şer'îye mahkemeleri, Devlet'in kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar yüzyıllar boyunca her türlü hukuksal uyuşmazlığın çözümlendiği yargı makamı olarak görev yapmıştır. İslâm hukukunda kuramsal olarak çok hâkimli mahkemeler mümkün olmakla ve uygulamada az da olsa bu tür mahkemelere rastlanmakla beraber, Osmanlı yargı örgütünün temel birimi olan şer'îye mahkemeleri¹, Tanzimat döneminde çok hâkimli mahkemelerin sisteme girişine kadar, kural olarak ceza ve özel hukuk işlerine bakmakla görevli tek kadıdan oluşmuştur.²

İslâm hukuk tarihinde resmî bir tedvin faaliyetini ve buna bağlı olarak bir yürürlük kaynağı olmaması, yargılama sürecinde değerlendirme yaparken ve kesin kararı verirken tek başına olan kadıların, uygulanacak hukuk normunu bulmakta zorluk çektikleri şeklinde anlaşılmamalıdır. Aksine hem şer'î hukuk, hem örfî hukuk alanında kadıların kolayca başvuracakları bilgi kaynakları ile örfî hukuk alanında resmî yürürlük kaynakları daima var olmuştur.³

Tanzimat öncesi dönemde şer'î hukuk alanında resmî olmasa da, fiilen hukukî mevzuat, fıkıh kitapları ile fetvâ mecmualarıdır. İslâm hukukunda fıkıh bilginlerinin

* Ar. Gör., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

1 Şer'îye mahkemelerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde varlığını ve çalışmalarını devletin sonuna kadar sürdüren iki grup mahkeme daha bulunmuştur: Gayrimüslim cemaatlerin özel hukuka ilişkin sorunlarından doğan davaları kendi dinî hukuklarına göre çözümlleyen cemaat mahkemeleri ve kapitülasyonlar gereği Osmanlı topraklarında bulunan yabancıların her türlü davalarına bakmakla görevli konsolosluk mahkemeleri. Coşkun ÜÇOK-Ahmet MUMCU-Gülnihâl BOZKURT, Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 246; Gülnihâl BOZKURT, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara, 1996, s. 114.

2 M. Akif AYDIN, Türk Hukuk Tarihi, Hars Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 83.

3 AYDIN, s. 104.

kendilerine sorulan soruya verdikleri cevap olarak tanımlanan fetvâ⁴, hukukun ve dinî yaşamın her alanına ilişkin olarak verilmiş; hukuk alanında özel hukuk konuları ağırlıkta olmuştur. Kadıların önemli bilgi kaynaklarından biri olan fetvâ mecmuaları ise, insanların pratik hayatta karşılaştıkları hukukî meseleler ile ilgili olarak sordukları sorulara verilen cevaplardan oluşan eserlerdir. En çok karşılaşılan problemlere yer vermesi ve Hanefî mezhebi içindeki hâkim görüşü bildirmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti'nde kadıların çok sık başvurdukları bir kaynak olmuştur.⁵

İslâm dünyasında çeşitli dönemlerde yaşamış âlimlerin verdiği fetvâların birer kitap halinde toplanması, yerleşmiş bir gelenektir.⁶ Bu gelenek çerçevesinde, fetvâ mecmualarının özellikleri ve Osmanlı Devleti dönemindeki örnekleri, gerek hukuk, gerek tarih alanındaki çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Ancak mevcut araştırmalar, mecmuaların özel olarak⁷ veya daha genel kapsamda⁸ şekil ve usul kurallarının değerlendirilmesi, bir konunun belirli bir fetvâ mecmuası esas alınarak incelenmesi⁹ ve Osmanlı dönemi fetvâ literatürünün ortaya konulması¹⁰ şeklinde olmuştur.

Bu incelemenin amacı ise, hukuk tarihi araştırmaları ve özellikle Osmanlı hukuku üzerine yapılan çalışmalar açısından kaynak olarak fetvâ mecmualarını değerlendirmektir. Söz konusu kapsam içinde, şekil kuralları ile sistematik özellikleri incelenerek, hukuk konularının mecmualardaki ağırlığı ve fetvâ mecmualarının hukuk alanındaki etkisi, özellikle Osmanlı yargı sistemindeki işlevselliği incelenecektir.

I. Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Mecmualarının Oluşumu

Osmanlı Devleti'nde gerek şeyhülislâmların, gerek taşrada eyalet ve kaza müftülerinin verdikleri on binlerce fetvâdan önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bunların günümüze ulaşırken, hangi yollarla tespit edildikleri meselesi önem arz etmektedir. Söz konusu fetvâların orijinal olarak veya fetvâ kitapları içinde yer almak suretiyle iki şekilde buldukları görülmektedir. Orijinal şekilleriyle günümüze kadar ulaşmış fetvâlar, çeşitli kütüphanelerde ve İstanbul Müftülüğü içerisinde bulunan Meşihat

4 İslâm ve Osmanlı hukukunda fetvâ kurumu, kurumun tarihsel gelişimi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Seda ÖRSTEN, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 1-3.

5 Halil CİN-Ahmet AĞÜNDÜZ, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C: I, OSAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 109, 177; Coşkun ÜÇÖK-Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, AÜHFY, Ankara, 1976, s. 172; AYDIN, s. 105.

6 Mehmet İPŞİRLİ, *İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvâları*, Türklere İnsanı Değerler ve İnsan Hakları, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 2. Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, s. 108.

7 Bkz. Cengiz KALLEK, *Fetvâ-yı Âli Efendi*, DİA, C: 12, İstanbul, 1995, s. 438.

8 Bkz. Mustafa ŞAHİN, *İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2000.

9 Bkz. Esra YAKUT, *Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvâ-yı Âli Efendi Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılımı*, A.Ü. OTAM Dergisi, 1996, S: 7, s. 287-318.

10 Şükrü ÖZEN, *Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Hukuk Tarihi Sayısı, C: 3, S: 5, s. 249-378.

Arşivi'nde¹¹ saklanmaktadır. 1334 (1915-1916) yılına ait İlmîye Salnamesi'nde¹² ise, Molla Fenarî'den Ürgüplü Hayri Efendi'ye kadar 124 şeyhülislâmdan 108'ine ait 251 orijinal fetvâ, tıpkıbasım¹³ olarak verilmiştir.¹⁴

Kâtip Çelebi'nin *Kesfû'z-zünûn*'unda "*Fetâvâ*", "*Mecma'u'l-fetâvâ*" veya "*Mecmûatü'l-fetâvâ (mesâil)*" adıyla veya özel isimleriyle alfabetik sırada kaydedilmiş 150, *Kesfû'z-zünûn* zeyli olan *Îzâhu'l-meknûn*'da ise 40 civarında eser bulunmaktadır. Söz konusu eserler, literatüre ulaşmada büyük kolaylık sağlamaktadır. Bununla beraber, Bursalı Mehmed Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*" isimli eserinde, Osmanlı Devleti döneminde Zembilli Ali Efendi, İbn Kemal ve Ebussuûd'un fetvâ mecmuaları başta olmak üzere, 25'i şeyhülislâm 90 civarındaki Osmanlı âliminin fetvâ mecmualarının adları, müelliflerinin isimleri, ölüm tarihleri ve defnedildikleri yerlerle birlikte toplu halde verilmiştir. Ancak bu eserler içerik, şekil ve müelliflerinin statüleri bakımından birbirinden çok farklı bir görünüm arz etmektedir.¹⁵

Osmanlı tarihi boyunca "*Fetâvâ*" yahut "*Mecmûatü'l-fetâvâ*" adı altında oluşan literatürün gerek içerik, gerek derleyenlerin statüleri açısından arz ettiği farklılıkların, karışıklığa sebebiyet vermemek amacıyla, iki ana başlık altında incelendiği görülmüştür. Eserlerin bir kısmında, Osmanlı toplumunda karşılaşılan problemlerin cevabını oluşturan ve doğrudan şeyhülislâmlar veya müftüler tarafından verilmiş fetvâlar derlendiği halde; diğer bir kısmında, kadı ve müftülere başvuru kaynağı olmak üzere el kitapları şeklinde klasik Hanefî literatüründen derlenmiş meseleler aynen nakledilmektedir. Birinci gruba girenler "*aslî fetvâ mecmuaları*", ikinci gruba girenler de "*menkûl fetvâ mecmuaları*" olarak isimlendirilmişlerdir.¹⁶ Görüldüğü üzere, söz konusu ayırım, bilgiye ulaşmada kolaylık ve çabukluk sağlanması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde fetvâ mecmualarının derleme şeklinde oluşturulmasına, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren başlanmıştır. XVI. yüzyılın en önemli fetvâ derlemeleri, kuşkusuz Ebussuûd Efendi'nin verdiği fetvaların toplanmasıyla oluşturulmuş olanlardır. "*Fetâvâ-yı Ebussuûd*" adı altında birbirinden farklı birçok fetvâ mecmuası, çeşitli kütüphanelerde ve özellikle İstanbul'da bulunmaktadır.¹⁷ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise, fetvâ mecmuaları literatürüne çeşitli şeyhülislâmlara ait yeni birçok fetvâ mecmuası eklenmiştir. Bunlar arasında en bilinenleri Minkarizâde Yahya Efendi'nin "*Fetâvâ-yı Ataullah*" olarak da adlandırılan "*Fetâvâ-yı Minkarizâde*", Ankaralı Mehmed Emin Efendi'nin "*Fetâvâ-yı Ankaravî*", Çatalcalı Ali Efendi'nin "*Fetâvâ-yı*

11 Pehlül DÜZENLİ, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde Bulunan Meşihat Fetvâları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

12 İstanbul, Matbaa-i Amire, 1334, 736 sayfa.

13 Söz konusu tıpkıbasımlar, asıllarının ölçüsünü, arkalarını, kıvrımlarını ve belli başka ayrıntılarını göstermemeleri nedeniyle tatmin edici değildir. Uriel HEYD, "*Osmanlı'da Fetvâ Müessesesinin Bazı Tezahürleri*", (Çev: Fethi GEDİKLİ), Hukuk Araştırmaları Dergisi, C: 9, S: 1-3, s. 288.

14 ÖZEN, s. 255, 258, 258 dn. 31; İPŞİRLİ, s. 107.

15 ÖZEN, s. 250; Fahrettin ATAR, "*Fetvâ*", DİA, C: 12, İstanbul, 1995, s. 495.

16 ÖZEN, s. 253.

17 Ebussuûd Efendi ile ilgili olarak bkz. Nihal ATSIZ, İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuûd Bibliyografyası, İstanbul, 1967; Ahmet AKGÜNDÜZ, "*Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*", DİA, C: 12, s. 441-443; M. Ertuğrul DÜZDAĞ, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul, 1972.

Ali Efendi", Seyyid Feyzullah Efendi'nin "*Fetâvâ-yı Feyziyye*", Yenişehirli Abdullah Efendi'nin "*Behcetü'l-Fetâvâ*", Dürrizâde Mehmed Efendi'nin "*Neticetü'l-Fetâvâ*" isimli eserleridir.¹⁸

II. Fetvâ Mecmualarının Özellikleri

A. Şekil

Fetvâ mecmualarının en belirgin özelliği, soru-cevap tarzında hazırlanmış olmalarıdır. Orijinal fetvalarda kullanılan dinî ifadeler, zamana, bölgeye ve fetvâyı veren kişiye bağlı olarak değişiklik göstermekte ise de, belirli tabirlerin kullanılması geleceği hep var olmuştur.¹⁹ Ancak Allah'ın ismi ile Dua'nın olmaması²⁰ ve bölüm başlıklarının sadece soru-cevap kelimelerine sıkıştırılması nedeniyle fetvâ mecmuaları, orijinal fetvâlardan farklılık göstermektedirler. Diğer taraftan, sorunun sonunda yer alan ifade²¹ de, fetvâ mecmualarında çoğunlukla yer almamıştır.²²

Buna karşın, bazı mecmualardaki fetvâların soru-cevap olarak değil; soru belirtilmeden sık karşılaşılan meselelerin cevaplarının, kısaca "*caizdir*", "*sahihdir*", "*mekruh*" veya "*mekruh değildir*" şeklinde verilmiş olduğu da gözlenmiştir.²³ Bu noktada, mecmuaların pratik amaçlar doğrultusunda, fetvânın orijinal yapısından farklı bir gelişim gösterdiği düşünülebilir.

Fetvâ mecmualarının bir diğer önemli özelliği ise, klasik fıkıh kitapları sistematüğinde "*kitâb*" ve "*bâb*"lara göre düzenlenmiş olmalarıdır. Fakat bazı eserler, klasik fıkıh kitaplarındaki usulü takip etmekle beraber, kitâb ve bâblar yerine, "*mesâil*" ve "*fasıl*"lardan oluşmuştur.²⁴

Bunun dışında, derleyenler tarafından farklı biçimsel düzenlemeler getirilerek; orijinal metindeki bir bölüm, istinsah edilmiş nüshada iki bölüme ayrılabilmiştir. Örneğin "*Fetâvâ-yı Ataullah Efendi*"nin iki nüshası, farklı bölüm düzenlemesine sahiptir. Birinci nüsha, 95 bölüme ayrılırken, ikincisi 90 bölüme ayrılmaktadır. Birinci nüshadaki fazladan beş bölüm, kitaba edilen ilavelerden kaynaklanmamakta, sadece bazı kısımların metin düzeninde herhangi bir farklılık olmaksızın, tekrar bölünmesine dayanmaktadır. Bunun altında, değişik amaçlarla metni yeniden düzenleme isteği yatmaktadır; yeniden bölümlenmeler, metnin sınıflandırmasını daha detaylı

18 Ali YAYCIOĞLU, *Ottoman Fatwa (An Essay on Legal Consultation in the Ottoman Empire)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 92-95.

19 ATAR, s. 494.

20 Orijinal fetvâlarda şekil kuralları ve kullanılan ifadeler hakkında detaylı bilgi için bkz. HEYD, s. 291-301; ÖRSTEN, s. 11-21.

21 "*Beyan buyurula, beyan buyurulup musab oluna*".

22 Colin IMBER, *Şeriatın Kanuna-Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, Çev: Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 69.

23 Çeşitli örnekler için bkz. ŞAHİN, s. 77, 85, 90, 153, 164. Söz konusu eserde incelenmiş olan 42 fetvâ mecmuasından 23'ü, klasik fetvâ mecmualarında olduğu gibi soru-cevap şeklinde; 19'u ise soru-cevap yerine sadece cevaplara yer verilmesi şeklinde oluşturulmuştur.

24 ŞAHİN, s. 61.

ve sistematik hale getirmektedir. Detaylı sınıflandırma ile fetvâ mecmuası, belirli konularda yapılan araştırmalarda daha kullanışlı hale gelmektedir.²⁵

Bununla birlikte fetvâ mecmualarının biçimsel olarak gösterdiği çeşitlilik ve yüzyıllar boyunca çok sık istinsah edilerek çoğaltılması, metinlerin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Ancak genel olarak bakıldığında, müstensihlerin metinlere özen gösterdikleri ve istinsah edilmiş nüshalar arasında önemli sayılabilecek çok az fark bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı koleksiyonlarda yer alan hat ve süslemeler de derlemelere salt pratik nedenlerden öte bir değer verildiğini göstermektedir.²⁶ Dolayısıyla derlemelerin resmî bir nitelik taşıması ve istinsah aşamasında herhangi bir kontrol mekanizmasının bulunmaması, fetvâ mecmualarının kopyalanarak çoğaltılmasıyla ilgili tereddüt doğurmasına karşın, derleyenlerin fetvâ işleyişi içinde bulunan kişiler olmaları yanı sıra, özellikle mecmuaların toplumsal ve hukuksal işlevlerine verilen önem, yapılan işin ciddiyeti ile ilgili kuşkuya yer bırakmamaktadır.

Görüldüğü gibi, fetvânın kurumsallaşmasına paralel olarak, özellikle orijinal metinlerde, zamanla belirli şekil ve anlatım kurallarının oluşumuna karşın, fetvâ mecmuaları hakkında genel bir biçim ve ifade tarzının varlığından söz etmek zordur. Fetvâ mecmuaları, açıklandığı üzere, çeşitli tercihler ve etkenler sonucunda farklı özellikler gösterebilmektedirler. Ancak diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nde en saygın ve geçerliğe sahip fetvâ mecmualarının çoğunlukla belirli bir tarzda hazırlanmış oldukları görülmektedir.

B. Dil

Fetvâ mecmualarında şekil konusunda bulunan çeşitlilik, dil konusunda kısıtlanmaktadır. Osmanlı dönemi fetvâ mecmuaları, dil bakımından değerlendirildiğinde, çoğunluğunun Türkçe kaleme alındığı görülmektedir. Bununla beraber, Arapça olarak düzenlenen fetvâ mecmualarının sayısı da, küçümsenemeyecek düzeydedir.²⁷

Osmanlı toplumunda XV.-XVII. yüzyıllarda Arapça fıkıh ve fetvâ kitaplarından derlemeler, ulemanın önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren, giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislâm ve müftülerinin Türkçe fetvâlarının bir araya getirilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre, bir ya da daha fazla şeyhülislâmın fetvâlarının düzenlenmesi çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, fetvâ mecmualarının büyük çoğunluğunun Türkçe olarak kaleme alındığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı uygulamasında önceden etkin olan Arapça fetvâ literatürünün, sonraki yüzyıllarda yerini giderek Türkçe eserlere bıraktığı ortaya çıkmaktadır.²⁸

25 YAYCIOĞLU, s. 97, 98.

26 İMBER, s. 68, 69.

27 ŞAHİN, s. 47, 48, 164.

28 ÖZEN, s. 376. Yazar, Arapça yerine zamanla Türkçenin tercih edilmesini, ulemanın son yüzyıllarda temel kaynakları okuma-anlama-uygulama yeteneğinin azalmasına bağlamaktadır.

Mecmualardaki dil tercihi, farklı nedenlerin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Fetvâ mecmualarının önemli bir kısmının Arapça olarak kaleme alınmasında, fetvâları veren kimsenin Arap asıllı olması veya bölgede yaşayan halkın bu dili konuşması gibi etkenler bulunmaktadır. Diğer taraftan, Türk asıllı olan kimselerin fetvâ mecmualarının Arapça olarak düzenlenmesine de rastlanmaktadır.²⁹ Söz konusu tercihin, Arapçanın, dönemin bilim dili olarak kabul edilerek kullanılmasından ötürü yapılmış olduğu düşünülebilir.³⁰

Türkçe ve Arapça olarak kaleme alınmış şekilleriyle günümüze kadar varlığını koruyan fetvâ mecmuaları, dönemlerinde toplumun önemli başvuru kaynakları arasında yer almışlardır.³¹ Özellikle Türkçe fetvâ mecmuaları, Arapça ve İslâm hukuku konularında belirli bir altyapıya sahip olan ulema dışında, halk tarafından anlaşılabilirliği açısından önemlidir.

C. İçerik

Hayatın her alanına ilişkin olarak verilen fetvâlar, mecmualarda çeşitli konu sıralamaları çerçevesinde düzenlenmişlerdir. Konu sıralaması, fıkıh terminolojisinden yararlanıldığı izlenimini doğurmakta; fetvâlar, bu doğrultuda fıkıh kitaplarına benzer bir düzen içinde konu başlıklarına ayrılmaktadır. Mecmualar, çoğu zaman temizlik (*kitabu't-taharet*), namaz (*kitabu's-salât*), zekât (*kitabu'z-zekât*), oruç (*kitabu's-savm*), hac ziyareti (*kitabu'l-hac*) gibi ibadet ile ilgili bölümlerle başlamakta; söz konusu bölümlerden sonra, evlenme (*kitabü'n-nikâh*), boşanma (*kitabü't-talak*) gibi aile hukuku ile ilgili konular gelmektedir. Aile hukuku yanında, şahsın hukuku, borçlar hukuku, vakıf hukuku, ticaret hukuku, yargılama hukuku, ceza hukuku gibi hukukun çeşitli alanlarına ilişkin bölümler de yer almaktadır. İbadet ve hukuk konuları dışında ise ekonomik düzenlemeler, kurbanlık hayvanlar, içki, alkol, avcılık ve homoseksüellik gibi çeşitli konulardaki fetvâlar da bulunmaktadır.³² Görüldüğü gibi, fetvânın genelliği ilkesi gereğince, her konuda fetvâ verilmiş ve bu fetvâlar, farklı amaçlar doğrultusunda, güvenilir birer kaynak olan fetvâ mecmualarında toplanmışlardır.

Fetvâ mecmualarında günlük yaşamın her alanına ilişkin konular bulunmakla beraber, İslâmiyet'in dinî ve hukukî boyutunun egemen olduğu görülmektedir. Ancak hukuk, bütün içinde ayrı bir öneme ve büyük bir yere sahiptir. Her fetvâ mecmuasında, çeşitli hukuk alanlarına ilişkin fetvâlar mutlaka yer almıştır.

Fetvâ mecmualarındaki hukuk konuları arasında en çok yer verilen bölümlerin başında "*Kitabu'l-vakf*" gelmektedir.³³ Vakıfların Osmanlı devlet ve toplum yapısı içinde sahip olduğu işlevsellik düşünüldüğünde, onlara yönelik talep yoğunluğu ve derlemelerde vakıflarla ilgili fetvaların önemli bir bölüm oluşturması yadırganmamalıdır.

29 Pir Muhammed b. Yusuf el-Karamanî'nin "*Zübdetü'l-Fetâvâ*" adlı eseri, Türk asıllı bir kimsenin, Arapça kaleme alınmış fetvâ mecmuasına sahip olmasına örnek olarak verilebilir. ŞAHİN, s. 58.

30 ŞAHİN, s. 164.

31 İPŞİRLİ, s. 108.

32 YAYCIOĞLU, s. 96, 97.

33 ŞAHİN, s. 165; Ebussuûd Efendi'nin vakıf hukuku ile ilgili verdiği fetvâ örnekleri için bkz. DÜZ-DAĞ, s. 76-81. Ayrıca Çatalcalı Âli Efendi'nin "*Fetâvâ-yı Âli Efendi*" isimli fetvâ mecmuasındaki vakıf hukuku ile ilgili fetvâ örnekleri için bkz. ÖRSTEN, s. 113-146.

Vakıf hukuku dışında ise sırasıyla aile hukuku, borçlar hukuku ve yargılama hukuku, en çok yer ayrılan hukuksal konulardır. Görüldüğü gibi, fetvâ mecmuaları içinde yapılan sıralama, eserlerin, toplumun gereksinim ve talepleri ile doğru orantılı olarak hazırlanmış olduğunun en önemli göstergesidir.

Görüldüğü üzere, şekil ve esas bakımından değerlendirilmesi sonucunda, fetvâ mecmualarının çeşitlilik göstermesi, hukuksal ve toplumsal konuları kapsayıcılığı ile başvuru kaynağı olma özellikleri ön plana çıkmaktadır. Ancak sayılan özelliklerin bütünü bakımından öne çıkan nokta, fetvâ mecmualarının toplumun çeşitli katmanları ve geçmiş ile gelecek arasında bilgi aktarımını sağlamasıdır.

III. Fetvâ Mecmualarının Kaynak Olarak Önemi

İslâm hukukunda fetvâ kurumu, kaynakların değerlendirilmesi ve yorumlanmasında, hukuk kurallarının açıklığa ve anlaşılabilirliğe kavuşmasında önemli bir araçtır. Gerek kadının, gerek halkın hukukî konularda fetvâyâ başvurdukları bilinmektedir. Fetvâ mecmualarının hukuk uygulamasında kaynak olarak değerlendirilmesi için, öncelikle fetvâ kurumunun yargı işleyişindeki rolü kısaca açıklanmalıdır.

Kadınların müçtehit hukukçu olmadıkları durumlarda, önlerine gelen dava ile ilgili hukukî esas bulmakta kendilerine yardımcı olacak bir müftüye zaman zaman ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Bunun yanı sıra müftüler de, kadınların hükümlerinin hukuka uygunluğunun sağlanmasında etkili olmuşlardır. Şöyle ki, sistematik bir temyiz usulünün bulunmadığı dönemlerde, özellikle merkezden uzak bölgelerde müftülerin varlığı ve tarafların her zaman onlara başvurma imkânının bulunması, kadınları hukuka uygun hareket etmeye zorlamıştır. Bir anlamda kadınların vermiş olduğu hükümler, her zaman müftülerin ilmî denetimine açık olmuştur.³⁴

Diğer taraftan, halkın fetvâyı, gerek uyuşmazlıklarını kendi aralarında mahkemeye intikal etmeden çözüme kavuşturmada, gerek mahkemeye başvururken iddialarını desteklemek suretiyle kullandıkları görülmektedir. Şer'îye sicil defterlerinde taraflardan birinin getirdiği fetvâyâ dayanılarak verilen birçok hükme rastlanmaktadır. Bu durum, kadınların mahkemeye getirilen veya bizzat kendileri tarafından istenen fetvâların etkisi altında kaldıklarını göstermektedir.³⁵

Kural olarak fetvânın kadıyı bağlayıcı olmaması, fetvânın gelişigüzel reddedilebileceği anlamına gelmemektedir. Bunun için kadının elinde kuvvetli gerekçeler bulunması gerekirdi. Aksi halde, ilgili taraf davayı bir yüksek mahkeme niteliğinde olan Divân-ı Hümâyun'a aksettirdiğinde, sebepsiz olarak fetvâyı reddeden hâkim zor durumda kalırdı.³⁶

Bununla beraber, fetvâların kadıyı bağlayıcı hale getirilmesi de, mümkündür. Osmanlı padişahları, ihtilâflı bir konuda mevcut görüşlerden birini tercih ederek uygulanmasını istedikleri zaman, mutlaka şeyhülislâmdan "*fetvây-ı şerife*" alır ve

34 AYDIN, s. 100-103.

35 AYDIN, s. 101.

36 AYDIN, s. 101, 102.

yapılan idarî ve siyasî tasarrufları İslâm hukukuna dayandırırıldır. Belli bir hukukî görüşün, yani fetvânın uygulanmasının padişah tarafından emredilmesi, kadının bazı hususlarla sınırlandırılması anlamına gelmekteydi ve kadılar, sadece bu görüşü uygulamak mecburiyetinde kalmaktaydılar. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamların söz konusu fetvâları veziriazamın aracılığına gerek olmaksızın doğrudan doğruya padişaha arz etmek ve mahkemelerde zorunlu olarak uygulanmasını sağlamak imkânı olmuştur.³⁷

Görüldüğü üzere, Osmanlı hukuk sistemi içinde gerek teori, gerek uygulama bakımından fetvâ, önemli bir etki gücüne sahip olmuştur.

Bu doğrultuda fetvâ mecmualarında yer alan binlerce fetvâ da, Osmanlı Devleti'nin asırlar boyu sosyal, ekonomik, siyasî ve hukukî anlayış ve görüşlerini, yazılı tarihten daha somut örneklerle sergilemektedir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti ile ilgili her alanda yapılacak tarih (siyasî, hukuksal, ekonomik, toplumsal vb.) araştırmaları açısından fetvâ mecmuaları, zengin bir kaynak oluşturmaktadır.³⁸

Osmanlı hukuk tarihi araştırmalarında fetvâ mecmuaları, birinci derecede kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunun nedeni, fetvâyı veren müftünün, önüne gelen hukuksal sorunu "*doğrudan doğruya*" inceleyerek; hangi içtihadın uygulanması gerektiği yolunda bir sonuca varmış olmasıdır.³⁹ Dolayısıyla fetvâ mecmualarının kaynak olarak önemi, birinci elden çıkan inceleme, değerlendirme ve sonuçları, kısacası hukuksal görüşleri aktarmasına dayanmaktadır.

Fetvâ mecmualarının, fetvâların alındığı kaynakları belirtmesi ile İslâm hukuku literatürüne yaptığı katkının önemi de inkâr edilemez. Osmanlı şeyhülislamlarının ve ulemanın, önemli fetvâ kitaplarına referansları azımsanamayacak ölçüdedir. Her ne kadar bir kısmında, sadece bazı fetvâların kaynağına işaret edilmiş; diğer bir kısmında ise, kaynaklara hiç yer verilmemişse de, fetvâ verilirken ve derlemeler oluşturulurken yapılan araştırma ile incelemede yararlanılan eserlerin belirtilmesiyle, İslâm hukuku literatürünün de göz önüne serilmesi mümkün olmaktadır. Kaynaklar arasında en çok Bedreddin Simavi'nin "*Câmiu'l-Fusuleyn*", Bezzâzi'nin "*El-Fetâva'l-Bezzâziyye*"si, "*El-Fetâva'l-Tatarhâniyye*", "*Fetâvâ-yı Kadîhân*", "*Bahru'r-Râik*", "*El-Eşbâh ve'n-Nezâir*", "*Hulâsatu'l-Fetâvâ*", "*Hizânetu'l-Fetâvâ*", "*Fethü'l-Kadir*" gibi Hanefî mezhebinin önemli fıkıh kitapları ile fetvâ mecmualarına atıfta bulunulmuştur.⁴⁰

Ebussuûd Efendi de, fetvâlarında "*Kütüb-i fetâvâda mestûrdur*" veya "*meşâhir-i kütüb-i fetâvâda fetvâ bunun üzerindedir*" şeklinde genel olarak ifade ederek ve zaman zaman *Hulâsatu'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Kadîhan* ve *Fetâvâ-yı Bezzâziyye* gibi isimler vererek, önemli fetvâ kitaplarına referanslarda bulunmuştur.⁴¹

Fetvâ mecmualarının çeşitli alanlardaki işlevselliğinin ve katkısının yanında, içtihadın ve hukukun gelişimini engellediği görüşü de ileri sürülmüş; hatta bu

37 AYDIN, s. 102; CİN-AGGÜNDÜZ, s. 109.

38 Necdet SAKAOĞLU, "*Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları*", Toplumsal Tarih, Mart 1994, C: 1, S: 3, s. 47.

39 ÜÇÖK-MUMCU, s. 172.

40 ŞAHİN, s. 164; ÖZEN, s. 338.

41 ÖZEN, s. 338.

nedenle, zararlı oldukları belirtilmiştir. Ancak söz konusu görüş, her ileri sürülen fikrin içtihat olarak kabul edilemeyeceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Aksine, Osmanlı Devleti'nde fetvâ mecmuaları, yukarıda açıklandığı üzere en çok karşılaşılan problemlere yer vermeleri ve Hanefî mezhebi içindeki egemen görüşü bildirmelerinden dolayı, kadıların çok sık başvurdukları bir kaynak olmuş; şer'îye sicillerindeki karar ve zabıtlar, fetvâlara uygun tutulmuştur. Günümüzde Yargıtay ve Danıştay kararları hangi amaçla toplanıyorsa ve içtihadı birleştirme kurumu hangi düşünce ile kabul edilmişse; fetvâ kitapları da, söz konusu amaç ve düşünceye hizmet etmek için düzenlenmişlerdir.⁴²

Fetvâ mecmualarının kaynak olarak değerlendirilmesinde önemli bir nokta daha belirtilmelidir ki; o da, derlemelerde yer alan fetvâların, müftülerin fetvâ verirken dayandıkları hukukî kaynakların farklılığı nedeniyle çeşitlilik göstermesidir.

İslâm hukukunda bulunan "*İçtihat ile içtihat nakz olunmaz*" kuralı⁴³ çerçevesinde, yalnız mezhepler arasında değil -aynı mezhep içinde bile- karşıt içtihatlar bulunmakta ve hepsi yürürlükte kabul edilmektedir.⁴⁴ Fetvâ verme işlemi, müftüler tarafından farklı ve hatta zıt içtihatlarla dayanarak gerçekleştirildiğinde; kişilere uyma konusunda serbestlik tanıyan ve tavsiye niteliğine sahip, ama bununla beraber birbirinden farklı anlamlar içeren fetvâlar ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, kural olarak Hanefî mezhebine göre fetvâ verilen Osmanlı Devleti'nde bir müftü, Ebu Hanife ile İmam Ebu Yusuf veya İmam Muhammed'in farklı içtihatlarının bulunduğu bir konuda fetvâ verdiğinde, bu görüşlerden birini tercih etmiştir. Görüşler arasında yapılan tercih, fetvânın dayanak noktasını oluşturmaktadır. Bu açıdan, fetvâ mecmualarının farklılık göstermesi, söz konusu tercihlerin bir sonucudur. Dolayısıyla söz konusu durum, Osmanlı dönemi fetvâ mecmualarının sayısal fazlalığını da açıklamaktadır.

Fetvâ mecmualarının açıklandığı üzere, farklı ayet, hadis ya da içtihatlarla dayanılarak verilmiş fetvâlarla sunduğu zenginlik, İslâm ve Osmanlı hukuk tarihi çerçevesinde doğrudan olmasa bile, dolaylı olarak farklı bir sonuç daha ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Sözü edilen fıkıh kitapları ile fetvâ mecmuaları, İslâm hukukunda bir kodifikasyon şeklini almamış ve İslâm hukuku kaynaklarına dayanan bir "*code*" ortaya çıkmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm hukukuna dayanan bu nitelikte bir kanunlaştırma hareketi, ancak XIX. yüzyılda gerçekleştirilebilmiştir. "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*" veya kısaca "*Mecelle*" adını taşıyan bu "*code*", İslâm hukukunun kodifiye edilmesi için yapılan ilk ve çok önemli bir çalışmadır. Mecelle, İmparatorluğun Batı hukukuna yöneldiği bir dönemde ortaya çıkmış olmakla beraber, Batı hukukuyla ve kanunlarıyla doğrudan bir ilgisi yoktur; tamamen İslâm Hukukuna, özellikle tek bir mezhebe, Hanefî mezhebine dayanır ve o zamana kadar mevcut olmayan yeni hükümler içeren

42 Ali Himmet BERKİ, *İslam Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara, 1962, s. 85, 86; AYDIN, s. 105.

43 Coşkun ÜÇÖK, "*İslâm Hukukunun Temel Kurallarından İçtihatla İçtihat Nakz Edilmez*", İmran Öktem'e Armağan, Ankara, 1970, s. 39-46.

44 Aynı mezhep içinde karşıt içtihatlarla örnek olarak, Hanefî mezhebi içinde süt hisimliğinin oluşumu ve vâkîfın vakıftan cayıp cayamayacağı konularında birbirlerine ters düşen içtihatlar verilebilir. ÜÇÖK, s. 43-45.

bir kanun olmaktan çok, esas olarak mevcut olan ve uygulanmakta bulunan kısmının derlemesidir.⁴⁵

Esbab-ı Mucibe Mazbatası'nda belirtildiği gibi, Mecelle'nin kaynağı, Hanefî mezhebi üzerine kaleme alınmış fıkıh kitapları, şerhler, notlar ve fetvâlar olmak üzere İslâm Hukukudur. Mecelle hazırlanırken, o güne kadar Hanefî mezhebi üzerine yazılmış güvenilir ve meşhur fıkıh kitapları, fıkıh kitaplarının açıklaması niteliğindeki şerhler ile zaman zaman ortaya çıkan yeni sorunlar hakkında verilmiş olan fetvâlar gözden geçirilmiş ve günün ihtiyacına cevap verecek hükümler seçilmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla görülmektedir ki, fetvâ kurumu, İslâm Hukukunun uygulanabilirliğinin sağlanmasında, gerek kaynak olarak, gerek araç olarak önemli görevler yerine getirmiştir.

Sonuç

Genellik, çeşitlilik ve bağlayıcı olmama özelliklerini bünyesinde barındıran fetvâ kurumu, kendine özgü yapısıyla önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Her konuya ilişkin olarak verilebilen fetvânın, herkes için ve her zaman geçerli olmasının yanı sıra; aynı zamanda bağlayıcı olmayarak, kişilere farklı fetvâlardan istediğinin uygulanmasını talep etme hakkını da sağladığı görülmektedir.

Fetvâların çeşitli amaçlar için bir araya toplanmasıyla meydana gelen fetvâ mecmuaları ise, farklı sorunlara getirilen çözümlere ilk elden ulaşılabilirliği sağlamışlardır. Ancak orijinal fetvâlardan şekil farklılıkları bulunmasının yanı sıra; kendi aralarında da değişik örnekler oluşturmuşlar; şekil konusunda yeknesaklık göstermemişlerdir.

Birinci derecede bilgi aktarımı gerçekleştiren fetvâ mecmuaları, zaman zaman referans (nakl) göstermek suretiyle hukuk literatürünü de ortaya koymuştur. Diğer taraftan, fetvâ verme işleminde dayanak olarak alınan içtihatların çeşitliliği, fetvâ derlemelerine de dolaylı olarak yansımış; Osmanlı Devleti'nde çok sayıda fetvâ mecmuasının bulunmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde kadıların "*kara kaplı kitapları*"ndan biri⁴⁷ olarak değerlendirilmiş olan fetvâ mecmuaları, Osmanlı hukuk tarihi alanında yapılacak araştırmalarda, sunduğu birikimle, öncelikli başvuru kaynakları arasında her zaman yer alacaktır.

45 Siddik Sami ONAR, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codificationu Mecelle", İÜHFİM, C. XX, S: 1-4, 1954, s. 1, 2.

46 Osman ÖZTÜRK, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İstanbul, 1973, s. 121.

47 SAKAOĞLU, s. 47.

Kaynakça

- AKGÜNDÜZ, Ahmet; *"Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi"*, DİA, C: 12, İstanbul, 1995.
- ATAR, Fahrettin; *"Fetvâ"*, DİA, C: 12, İstanbul, 1995.
- ATSIZ, Nihal; *İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuûd Bibliyografyası*, İstanbul, 1967.
- AYDIN, M. Akif; *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- BERKİ, Ali Himmet; *İslam Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara, 1962.
- CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C: I, OSAV Yayınları, İstanbul, 1995.
- BOZKURT, Gülnihâl; *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.
- DÜZENLİ, Pehlül; *İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde Bulunan Meşihat Fetvâları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- HEYD, Uriel; *"Osmanlı'da Fetvâ Müessesesinin Bazı Tezahürleri"*, (Çeviren: Fethi GEDİKLİ), Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C: 9, S: 1-3, 1995.
- IMBER, Colin; *Şeriatın Kanuna-Ebussuûd ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, Çev: Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- İPŞİRLİ, Mehmet; *"İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvâları"*, Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 2. Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul.
- KALLEK, Cengiz; *"Fetâvâ-yı Âli Efendi"*, DİA, C: 12, İstanbul, 1995.
- ONAR, Sıddık Sami; *"Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Hukukunun Bir Kısımının Codificationu Mecelle"*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: XX, S: 1-4, 1954.
- ÖRSTEN, Seda; *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- ÖZEN, Şükrü; *"Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü"*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Hukuk Tarihi Sayısı, C: 3, S: 5, İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK, Osman; *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, 1973.

- SAKAOĞLU, Necdet; “*Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları*”, Toplumsal Tarih, Mart 1994, C: 1, S: 3.
- ŞAHİN, Mustafa; *İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2000.
- ÜÇÖK, Coşkun; “*İslâm Hukukunun Temel Kurallarından İctihatla İctihat Nakz Edilmez*”, İmran Öktem’e Armağan, Ankara, 1970.
- ÜÇÖK, Coşkun-MUMCU, Ahmet; *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.
- ÜÇÖK, Coşkun-MUMCU, Ahmet-BOZKURT, Gülnihâl; *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- YAKUT, Esra; “*Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi’nin Fetâvâ-yı Ali Efendi Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması*”, Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, 1996, S: 7.
- YAYCIOĞLU, Ali; *Ottoman Fatwa (An Essay on Legal Consultation in the Ottoman Empire)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.